

ارزیابی عملکرد دانه و کیفیت سیاهدانه (*Nigella sativa* L.) در کشت مخلوط با
نخود (*Cicer arietinum* L.)

Evaluation of grain yield and quality of black cumin (*Nigella sativa* L.) in
intercropping with chickpea (*Cicer arietinum* L.)

اسماعیل قلی نژاد^۱ و اسماعیل رضائی چیا^۲

چکیده

قلی نژاد، ا. و ا. رضایی چیا. ۱۳۹۳. ارزیابی عملکرد دانه و کیفیت سیاهدانه (*Nigella sativa* L.) در کشت مخلوط با نخود (*Cicer arietinum* L.).
مجله علوم زراعی ایران. ۱۶ (۳): ۲۴۹-۲۳۶.

تولید ارگانیک گیاهان دارویی تضمین کننده سلامت و ایمنی محصولات و داروهای تولید شده از آنها می باشد. در این راستا، به منظور ارزیابی عملکرد دانه و کیفیت سیاهدانه در کشت مخلوط با نخود در شرایط ارگانیک، آزمایشی در سال زراعی ۱۳۹۲-۱۳۹۱ در قالب طرح بلوک های کامل تصادفی با سه تکرار در مزرعه ای در استان آذربایجان غربی- شهرستان نقده به اجرا در آمد. تیمارهای آزمایشی شامل نسبت های کاشت ۱۰۰:۰، ۲۵:۷۵، ۵۰:۵۰، ۷۵:۲۵ و ۱۰۰:۰ (نخود و سیاهدانه) به روش جایگزینی بودند. نتایج نشان داد که نسبت های مختلف کاشت اثر معنی داری بر صفات مورد مطالعه دو گیاه نخود (به جز ارتفاع بوته و تعداد دانه در غلاف) و سیاهدانه (به جز میزان اسانس) داشتند. در گیاه نخود تعداد غلاف در بوته، وزن هزار دانه، عملکرد زیستی و عملکرد دانه در کشت خالص بیشتر از سایر تیمارها به دست آمد، اما بالاترین میزان پروتئین دانه (۲۴/۸ درصد) در نسبت کشت ۲۵ درصد نخود + ۷۵ درصد سیاهدانه مشاهده شد. نتایج در مورد گیاه سیاهدانه نشان داد که بیشترین تعداد برگه در بوته، تعداد دانه در برگه، عملکرد زیستی، عملکرد دانه و عملکرد اسانس از کشت خالص و بالاترین ارتفاع بوته و وزن هزار دانه از نسبت کاشت ۷۵ درصد نخود + ۲۵ درصد سیاهدانه حاصل شد. در میزان اسانس بین تیمارها اختلاف معنی دار مشاهده نشد. بالاترین میزان LER (۱/۴۵) در نسبت کاشت ۲۵ درصد نخود + ۷۵ درصد سیاهدانه به دست آمد که نشان دهنده ۴۵ درصد افزایش سودمندی زراعی نسبت به کشت خالص دو گونه است. با توجه به عملکرد و نسبت برابری زمین محاسبه شده به نظر می رسد که نسبت کاشت ۲۵ درصد نخود + ۷۵ درصد سیاهدانه می تواند در افزایش درآمد اقتصادی و بهره وری استفاده از زمین های کشاورزی به طور قابل ملاحظه ای موثر باشد.

واژه های کلیدی: اسانس، پروتئین دانه، سیاهدانه، کشاورزی پایدار و کشت مخلوط.

این مقاله مستخرج از طرح تحقیقاتی شماره ۵۹۴۰/۱/د مصوب دانشگاه پیام نور می باشد

تاریخ دریافت: ۱۳۹۲/۱۲/۰۳ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۳/۰۷/۰۲

۱- استادیار دانشگاه پیام نور تهران

۲- استادیار مرکز آموزش عالی شهید باکری میاندوآب، دانشگاه ارومیه. عضو انجمن علوم زراعت و اصلاح نباتات ایران (مکاتبه کننده)

(پست الکترونیک: Ismaeil.rezaei@gmail.com)

مقدمه

سیاهدانه (*Nigella sativa* L.) گیاهی یک ساله متعلق به تیره آلاله، به ارتفاع ۶۰ تا ۷۰ سانتی متر، برگ ها به رنگ سبز خاکستری دارای بریدگی های نخ، گل ها به رنگ سفید تا آبی، میوه به صورت برگه (فولیکول) می باشد که درون آن تعداد زیادی دانه سیاه و معطر قرار دارد. در دانه های سیاهدانه ۴۰ درصد روغن و حدود ۱/۴ درصد اسانس وجود دارد. دانه های این گیاه از لحاظ دارویی به عنوان بادشکن، قاعده آور، مسهل، شیرافزا، ضد یبوست و تقویت کننده نیروی جنسی در مردان کاربرد دارد. این گیاه علاوه بر خودرو بودن در مناطق مختلف اروپا، غرب آسیا و برخی مناطق ایران به صورت زراعی نیز کشت می شود (Majnoon Hosseini and Davazdahemami, 2007).

با توجه به افزایش مصرف کودها و سموم شیمیایی در کشاورزی مدرن و تک کشتی و از طرفی، با توجه به احتمال بروز آثار منفی ناشی از مصرف این مواد شیمیایی روی کمیت و کیفیت ترکیبات مؤثره گیاهان دارویی نیاز به بهره گیری از اصول اکولوژیک مانند کشت مخلوط در تولید این گیاهان ضروری به نظر می رسد. کشت مخلوط به کشت توام دو یا چند گونه گیاهی در زمان و مکان مشخص گفته می شود (Mazaheri, 1998). کشت مخلوط به عنوان یکی از مولفه های کشاورزی پایدار اهدافی نظیر ایجاد تعادل اکولوژیک، بهره برداری بیشتر از منابع محیطی، افزایش کمی و کیفی محصول، کاهش خسارت آفات، بیماری ها و علف های هرز، کاهش مصرف نهاده ها و جبران هزینه های رو به افزایش تولید، کاهش آثار زیست محیطی ناشی از مصرف مواد شیمیایی و حفظ حاصلخیزی خاک کشت می شود (Mazaheri, 1998 ; Vandermeer, 1989).

در میان گیاهان زراعی، حبوبات توانایی و قابلیت سازگاری زیادی در الگوهای کاشت مختلف دارند و کشت مخلوط حبوبات به دلیل برخورداری از ساز و کار

تثبیت نیتروژن اتمسفری با گیاهان دارویی می تواند کارایی استفاده از منابع را در مقایسه با کشت خالص افزایش دهد. علی زاده و همکاران (Alizadeh *et al.*, 2010) با مطالعه کشت مخلوط نواری و ردیفی ریحان و لوبیا نشان دادند که بالاترین عملکرد دانه لوبیا و عملکرد اسانس ریحان از کشت خالص به دست آمد، اما از نظر میزان اسانس بین تیمارها اختلاف معنی داری مشاهده نشد. رضائی چایانه و همکاران (Rezaei- Chiyaneh *et al.*, 2014) در بررسی الگوهای مختلف کشت مخلوط زیره سبز و عدس در کشت دوم دریافتند که بیشترین عملکرد دو گونه از کشت خالص و کمترین مقدار آنها از الگوی کشت مخلوط نواری شش ردیف عدس با دو ردیف زیره سبز به دست آمد. رضوانی مقدم و مرادی (Rezvani Moghadam and Moradi, 2013) در بررسی کشت مخلوط زیره سبز و شنبلیله نشان دادند که تعداد غلاف در بوته، تعداد دانه در غلاف، عملکرد زیستی، عملکرد دانه و عملکرد اسانس شنبلیله در کشت خالص بالاتر از کشت مخلوط به دست آمد. این محققان مقدار LER را در تمام تیمارهای مخلوط بالاتر از یک گزارش کردند که این موضوع نشان دهنده برتری کشت مخلوط در مقایسه با کشت خالص است. در بررسی اکولوژیک الگوهای مختلف کشت مخلوط ردیفی گاوزبان اروپایی و لوبیا مشخص شد که بیشترین عملکرد اقتصادی لوبیا و گاوزبان اروپایی از کشت خالص و کمترین مقدار آنها از الگوی چهار ریف لوبیا و گاوزبان (۴:۴) به دست آمد، اما بالاترین نسبت برابری زمین در الگوی کشت نواری ۲:۲ مشاهده گردید (Koocheki *et al.*, 2012).

از آنجائی که در ارتباط با گیاهان دارویی، تولید در شرایط حداقل مصرف نهاده های شیمیایی به منظور جلوگیری از آثار سوء ناشی از آنها بر سلامت انسان و نیز کاهش کیفیت این محصولات از اهمیت زیادی برخوردار است، کشت مخلوط گیاهان دارویی با سایر گیاهان می تواند از طریق کاهش مصرف کودهای

شیمیایی و آفت کش ها در این راستا مؤثر باشد، بنابراین با توجه به اهمیت اکولوژیکی و زراعی نظام های کشت مخلوط و نیز با توجه به لزوم ارزیابی دقیق این نظام ها، هدف از انجام این تحقیق بررسی امکان کشت مخلوط نخود و سیاهدانه و مطالعه اثر نسبت کشت مخلوط بر عملکرد کمی و کیفی دو گونه در شرایط ارگانیک انجام شد.

مواد و روش ها

این آزمایش در سال زراعی ۱۳۹۲-۱۳۹۱ در قالب

طرح بلوک های کامل تصادفی با سه تکرار در مزرعه- ای واقع در استان آذربایجان غربی- شهرستان نقده با مختصات طول جغرافیایی ۴۵ درجه و ۲۴ دقیقه شرقی و عرض جغرافیایی ۳۸ درجه و ۵۲ دقیقه شمالی و ارتفاع ۱۳۱۸ متر از سطح دریا و با میانگین های متوسط دما و بارندگی سالیانه در طی یک دوره ده ساله به ترتیب برابر ۱۲/۴۰ درجه سانتی گراد و ۳۲۳ میلی متر به اجرا در آمد.

تیمارهای آزمایش شامل کشت مخلوط جایگزینی

(۷۵ درصد نخود+ ۲۵ درصد سیاهدانه، ۵۰ درصد

جدول ۱- میانگین بارندگی، درجه حرارت و رطوبت نسبی هوا شهرستان نقده در سال ۱۳۹۲

Table 1. Average rainfall, temperature and relative humidity of Nagadeh city in 2013

ماه های سال Months	فروردین Mar.	اردیبهشت Apr.	خرداد May	تیر Jun.	مرداد Jul.	شهریور Aug.	مهر Sep.	آبان Oct.	آذر Nov.	دی Dec.	بهمن Jan.	اسفند Feb.
میزان بارندگی Rainfall (mm)	47.3	25.1	16	2.9	0.5	5.7	9.9	91.4	63.7	41.8	39.1	33.1
درجه حرارت هوا Temperature(°C)	7.6	11.7	19.6	23.4	25.3	21.3	16.6	11.1	4.8	-0.3	5.2	6.9
رطوبت نسبی هوا Relative humidity (%)	51	55	46	44	36	45	45	68	72	57	62	55

بین کرت ها یک متر و فاصله بلوک ها از یکدیگر دو متر در نظر گرفته شد. کاشت سیاهدانه و نخود به صورت همزمان در پنج فروردین ماه به صورت جوی و پشته انجام شد. بذر نخود قبل از کاشت با باکتری ریزوبیوم لگومینوزاروم که از شرکت فناوری زیستی مهر آسیا تهیه شده بود، آغشته گردید و جهت حفاظت و پیشگیری در برابر بیماری های قارچی با استفاده از سم کاربندازیم نیز ضد عفونی شد. عملیات وجین علف های هرز به طور مرتب به صورت دستی و در هنگام لزوم انجام شد و آبیاری بر حسب شرایط اقلیمی منطقه به طور متوسط هر ۱۰ روز یکبار به طریق جوی و پشته انجام گرفت. کود گاوی پوسیده قبل از کاشت بر اساس نتایج آزمون خاک (جدول ۲) به میزان ۲۰ تن در هکتار به طور یکنواخت در سطح کرت ها پخش و سپس در عمق ۲۰-۰ سانتی متری با خاک مخلوط شد. به منظور بررسی آزمایش در شرایط کم

نخود+ ۵۰ درصد سیاهدانه و ۲۵ درصد نخود+ ۷۵ درصد سیاهدانه) و کشت خالص دو گونه بود. در نسبت کاشت ۷۵ درصد نخود+ ۲۵ درصد سیاهدانه به ترتیب سه ردیف نخود و یک ردیف سیاهدانه و در نسبت کاشت ۲۵ درصد نخود+ ۷۵ درصد سیاهدانه یک ردیف نخود و سه ردیف سیاهدانه منظور شدند و نسبت کاشت ۵۰ درصد نخود+ ۵۰ درصد سیاهدانه شامل کشت یک در میان نخود با سیاهدانه بود.

بذر مورد استفاده سیاهدانه از توده بومی سمیرم اصفهان که از شرکت پاکان بذر اصفهان و بذر مورد استفاده نخود لاین ILC 482 بود که از موسسه تحقیقات دیم کشور (مراغه) تهیه شده بود. فاصله بین ردیف ها ۴۰ سانتی متر و روی ردیف ها ۱۰ سانتی متر به طول پنج متر برای هر دو گونه در نظر گرفته شد. تراکم نهایی در کشت خالص برای هر دو گونه ۲۵۰ هزار بوته در هکتار به دست آمد. ابعاد کرت ها ۳/۲۰×۵ متر، فاصله

خصوصیات فیزیکی و شیمیایی خاک محل آزمایش در جدول ۲ ارائه شده است.

تهاده و بیشتر نمود پیدا کردن تاثیر تثبیت نیتروژن گیاه نخود در زمان آماده سازی زمین و در طول دوره رشد از هیچگونه کود شیمیایی در تیمارها استفاده نشد.

جدول ۲ - خصوصیات فیزیکی و شیمیایی خاک محل اجرای آزمایش

Table 2. Physical and chemical characteristics of the soil in experimental site

پتاسیم قابل جذب	فسفر قابل جذب	مواد آلی	نیتروژن کل	هدایت الکتریکی	رس	سیلت	شن	بافت خاک
Available K	Available P	Organic matter	Total N	$EC \times 10^3$	Clay	Silt	Sand	texture Soil
(mg.kg ⁻¹)	(mg.kg ⁻¹)	(%)	(%)	(dS.m ⁻¹)	(%)	(%)	(%)	
467	14.1	1.27	0.11	0.34	7.5	45	5	Silty clay

مخلوط و C₁ و N₂ نیز عملکرد خالص گونه اول و دوم است.

استخراج اسانس سیاهدانه به روش تقطیر با آب و با استفاده از دستگاه کلونجر انجام شد. بدین منظور، ۳۰ گرم نمونه بذری از هر کرت وزن و پس از آسیاب کردن مختصر در ۳۰۰ میلی لیتر آب در داخل دستگاه کلونجر به مدت سه ساعت جوشانده شد تا اسانس آن استخراج شود (Clevenger, 1928).

تجزیه و تحلیل داده‌ها با استفاده از نرم افزار SPSS 16 و مقایسه میانگین‌ها با استفاده از روش آزمون چند دامنه‌ای دانکن در سطح احتمال پنج درصد صورت گرفت.

نتایج و بحث

صفات گیاهی نخود

نتایج تجزیه واریانس نشان داد که اثر نسبت‌های مختلف کاشت بر تعداد غلاف در بوته، وزن هزار دانه، عملکرد زیستی، عملکرد دانه و میزان پروتئین دانه معنی‌دار بود، اما ارتفاع بوته و تعداد دانه در بوته تحت تاثیر نسبت‌های مختلف کاشت قرار نرفتند.

مقایسه میانگین‌ها نشان داد که بیشترین تعداد غلاف در بوته (۲۹ عدد) و کمترین تعداد غلاف در بوته (۱۷ عدد) به ترتیب از نسبت‌های کاشت خالص و ۲۵ درصد نخود + ۷۵ درصد سیاهدانه به دست آمد. هر چند نسبت کاشت ۷۵ درصد نخود + ۲۵ درصد سیاهدانه با میانگین

در پایان فصل رشد، ابتدا از هر کرت به طور تصادفی تعداد ۱۰ بوته انتخاب و صفات ارتفاع بوته، تعداد برگه (فولیکول) در بوته، تعداد دانه در برگه، وزن هزار دانه برای سیاهدانه و صفات ارتفاع بوته، تعداد غلاف در بوته، تعداد دانه در غلاف، وزن هزار دانه برای گیاه نخود اندازه گیری شدند و محاسبه عملکرد دانه و عملکرد زیستی نخود و سیاهدانه با حذف حاشیه از هر طرف انجام شد.

برداشت محصول از سطحی معادل ۶/۴ متر مربع از هر کرت صورت گرفت. برداشت نخود ۱۰ تیر ماه سال ۹۲ زمانی که رنگ غلاف‌ها زرد شده بود، صورت گرفت و برداشت سیاهدانه ۱۵ مرداد ماه سال ۹۲ هنگامی که رنگ بوته‌ها متمایل به زرد شده و قبل از شکافته شدن برگه‌ها انجام شد. میزان پروتئین دانه نخود از روی میزان نیتروژن نمونه محاسبه و با استفاده از روش کلدال تعیین شد. با اندازه گیری میزان نیتروژن، میزان پروتئین از حاصل ضرب درصد نیتروژن در عدد ۶/۲۵ به دست آمد.

برای ارزیابی کشت مخلوط نخود و سیاهدانه در مقایسه با کشت خالص از شاخص نسبت برابری زمین (بر اساس عملکرد دانه) با استفاده از رابطه (۱) استفاده گردید (Mazaheri, 1998):

$$LER = \frac{Y_1}{C_1} + \frac{Y_2}{N_2} \quad (1)$$

Y₁ و Y₂ به ترتیب عملکرد گونه‌های اول و دوم در

کشت مخلوط به طور معنی داری بیشتر بود. کوچکی و همکاران (Koocheki et al., 2014) نیز در کشت مخلوط سیاهدانه با نخود و لوبیا نیز گزارش کردند که وزن هزار دانه لوبیا در کشت خالص بیش از کشت مخلوط بود.

بیشترین عملکرد دانه و عملکرد زیستی نخود از کشت خالص (به ترتیب ۱۱۲۲ و ۳۱۹۷ کیلوگرم در هکتار) و کمترین مقادیر عملکرد دانه و عملکرد زیستی از نسبت کاشت ۷۵:۲۵ (نخود و سیاهدانه) (به ترتیب ۵۶۷ و ۱۷۴۲ کیلوگرم در هکتار) حاصل شد. نسبت کاشت ۲۵:۷۵ (نخود و سیاهدانه) تفاوت معنی داری با کشت خالص نخود نشان نداد (جدول ۳). کاهش عملکرد دانه و زیستی نخود در نسبت کاشت ۷۵:۲۵ (نخود و سیاهدانه) و ۵۰:۵۰ می تواند به دلیل وجود رقابت بین گونه ای برای کسب منابع مورد نیاز برای رشد و نمو (آب، نور، مواد غذایی و فضا) باشد (Thorsted et al., 2006)، به طوری که تحت این شرایط اغلب تعداد گل های بارور کاهش و تعداد غلاف در بوته که از اجزای مهم عملکرد دانه در نخود می باشد، کاهش پیدا کرده و در نتیجه منجر به کاهش عملکرد دانه می شود. چنین به نظر می رسد که با افزایش سهم نخود و کاهش سهم سیاهدانه، این رقابت کاهش پیدا کرد. در بررسی عملکرد گیاه دارویی سیاهدانه در کشت مخلوط با نخود و لوبیا مشخص شد که عملکرد دانه هر سه گیاه تحت تأثیر تیمارهای آزمایش قرار گرفت و میانگین این صفت در کشت خالص نسبت به کشت مخلوط بالاتر بود (Koocheki et al., 2014). در بررسی کشت مخلوط نخود و زیره سبز گزارش شد که عملکرد دانه نخود در کشت مخلوط نسبت به کشت خالص کاهش یافت (Zarifpour et al., 2014). در تحقیقات سایر محققان نیز کاهش عملکرد دانه حبوبات در کشت مخلوط زیره سبز و عدس توسط رضائی چپانه و همکاران (Rezaei- Chiyaneh et al., 2014)، کشت مخلوط نخود و کلزا توسط نامداری و محمودی،

۲۵ عدد غلاف در بوته اختلاف معنی داری با کشت خالص نداشت (جدول ۳). عملکرد دانه یک ارتباط مستقیم با تعداد غلاف در واحد سطح دارد، اما در تیمارهای ۷۵:۲۵ (نخود و سیاهدانه) و ۵۰:۵۰ کشت مخلوط نخود به علت رقابت شدید با سیاهدانه قادر به افزایش تعداد غلاف نبوده و بیشتر مواد غذایی خود را صرف افزایش وزن دانه نمود که این موضوع با نتایج جهانی و همکاران (Jahani et al., 2008) در کشت مخلوط زیره سبز و عدس، رضوانی مقدم و مرادی (Rezvani Moghaddam and Moradi, 2012) در کشت مخلوط زیره سبز و شنبلیله و نامداری و محمودی (Namdari and Mahmoodi, 2013) در کشت مخلوط کلزا و نخود مطابقت داشت. سیدی و همکاران (Seyedi et al., 2012) در کشت مخلوط نخود و جو و آندایی و همکاران (Undie et al., 2012) در بررسی کشت مخلوط ذرت و سویا علت کاهش تعداد غلاف در بوته را در کشت مخلوط در مقایسه با کشت خالص، کاهش منابع محیطی در دسترس گیاهان گزارش کردند.

بیشترین وزن هزار دانه در کشت خالص نخود با میانگین ۲۶۰ گرم و کمترین آن در نسبت کاشت ۲۵ درصد نخود + ۷۵ درصد سیاهدانه با میانگین ۱۹۰ گرم مشاهده شد (جدول ۳). هر چند تفاوت معنی داری از نظر وزن هزار دانه در تیمار کشت خالص نخود با نسبت های کاشت ۷۵ درصد نخود + ۲۵ درصد سیاهدانه و ۵۰ درصد نخود + ۵۰ درصد سیاهدانه وجود نداشت. به نظر می رسد که در تیمارهای مذکور به دلیل افزایش جذب نور توسط پوشش گیاهی و در نتیجه تولید مواد فتوسنتزی بالاتر، در گیاه نخود مواد فتوسنتزی بیشتری به مخازن (دانه ها) اختصاص یافته و باعث افزایش وزن دانه شده باشد (Banik et al., 2006) پور امیر و همکاران (Pouramir et al., 2010) در ارزیابی کشت مخلوط نخود و کنجد دریافتند که وزن هزار دانه نخود در کشت خالص به دلیل عدم رقابت برون گونه ای و تولید مواد فتوسنتزی بیشتر نسبت به

جدول ۳- مقایسه میانگین عملکرد دانه و کیفیت نخود در نسبت‌های مختلف کشت مخلوط با سیاهدانه

Table 3. Mean comparison of grain yield and quality of chickpea in intercropping ratios with black cumin

Treatments	تیمارهای آزمایشی	تعداد غلاف در بوته No. of pod. plant ⁻¹	وزن هزار دانه 1000 Grain weight (g)	عملکرد دانه Grain yield (kg.ha ⁻¹)	عملکرد زیستی Biological yield (kg.ha ⁻¹)	پروتئین دانه Protein content (%)
Monoculture	کشت خالص	29a	260a	1122a	3197a	16.3b
25% Chickpea + 75% Black cumin	۲۵٪ نخود + ۷۵٪ سیاهدانه	17c	190b	567c	1742c	24.8a
50% Chickpea + 50% Black cumin	۵۰٪ نخود + ۵۰٪ سیاهدانه	19bc	230ab	711bc	1875bc	22.0b
75% Chickpea + 25% Black cumin	۷۵٪ نخود + ۲۵٪ سیاهدانه	25ab	240a	874ab	2670ab	21.6b

در هر ستون میانگین‌هایی که دارای حروف مشترک هستند، بر اساس آزمون چند دامنه‌ای دانکن در سطح احتمال پنج درصد تفاوت معنی داری ندارند

Means in each column, followed by similar letter(s) are not significantly different at 5% probability level, using Duncan's Multiple Range Test

(Namdari and Mahmoodi, 2012)، زیره سبز و عدس توسط جهانی و همکاران، (Jahani *et al.*, 2008) نیز نسبت به کشت خالص گزارش شده است.

بیشترین میزان پروتئین دانه (۲۴/۸ درصد) از نسبت کشت ۷۵:۲۵ (نخود و سیاهدانه) و کمترین مقدار آن (۱۶/۳ درصد) از تیمار کشت خالص حاصل شد. هر چند تفاوت معنی داری بین نسبت‌های مختلف کشت مخلوط از نظر میزان پروتئین دانه مشاهده نشد (جدول ۳). برخی از محققان نشان داده‌اند که در اثر رقابت شدید بین دو گونه اغلب اندازه و وزن دانه کاهش و غلظت پروتئین در واحد وزن افزایش می‌یابد. در تحقیق حاضر نیز در نسبت کشت ۷۵:۲۵ (نخود و سیاهدانه) وزن دانه نسبت به سایر تیمارها پایین‌تر بود. از طرفی نتایج برخی مطالعات (Hauggard-Nielson *et al.*, 2001) نشان داده است که وقتی بقولات در کنار گونه دیگر به صورت کشت مخلوط قرار می‌گیرند، به دلیل اثر مکملی جزء بقولات جهت تثبیت نیتروژن مقدار بیشتری از نیتروژن تحریک شده و در نتیجه تعداد گره فعال و سرعت و تشکیل آنها افزایش می‌یابد و افزایش تثبیت نیتروژن حاصل از جزء بقولات، سبب افزایش میزان پروتئین دانه نیز می‌شود. این نتایج با نتایج خداحامی و همکاران (Khodahami *et al.*, 2010) در کشت مخلوط جو با ماش علوفه‌ای و جوانمرد و همکاران (Javanmard *et al.*, 2013) در کشت مخلوط ذرت با برخی لگوم‌ها (ماشک گل خوشه‌ای، لوبیا، شبدر برسیم و گاودانه) مطابقت داشت.

صفات گیاهی سیاهدانه

نتایج تجزیه واریانس نشان داد که ارتفاع بوته، تعداد برگه در بوته، تعداد دانه در برگه، وزن هزار دانه، عملکرد زیستی، عملکرد دانه و عملکرد اسانس سیاهدانه تحت تاثیر نسبت‌های مختلف کاشت قرار گرفتند، اما تاثیر نسبت‌های مختلف کاشت بر میزان اسانس از نظر آماری معنی دار نبود. بیشترین ارتفاع بوته (۵۲ سانتیمتر) از نسبت کاشت ۲۵:۷۵ (نخود و

سیاهدانه) و کمترین ارتفاع بوته (۳۴ سانتیمتر) از کشت خالص به دست آمد (جدول ۴). این موضوع می‌تواند به علت افزایش رقابت گیاه سیاهدانه برای کسب نور در نسبت کاشت ۲۵:۷۵ (نخود و سیاهدانه) مربوط باشد. وقتی تراکم بوته در واحد سطح افزایش می‌یابد، نور به قسمتهای پایین بوته نمی‌رسد. در این حالت هورمون اکسین تجزیه نمی‌شود. در نتیجه غلظت اکسین بالا رفته و در نهایت باعث افزایش ارتفاع بوته خواهد شد. نتیجه طولی شدن بوته، افزایش ارسال مواد غذایی به آن نقطه است (Rezaei- Chiyaneh, 2009). بنابراین یکی از دلایل افزایش ارتفاع بوته سیاهدانه در نسبت کاشت ۲۵:۷۵ (نخود و سیاهدانه) را می‌توان به عوامل مذکور نسبت داد. رضوانی مقدم و مرادی (Rezvani Moghadam and Moradi, 2013) در بررسی کشت مخلوط زیره سبز و شنبلیله بیان کردند که شنبلیله در کشت مخلوط فشار رقابتی کمتری را نسبت به کشت خالص تحمل کرده و در نتیجه باعث افزایش رشد رویشی و در نتیجه ارتفاع آن شد.

بیشترین تعداد برگه در بوته (۲۹ عدد) و کمترین تعداد برگه در بوته (۱۶ عدد) به ترتیب از کاشت خالص و نسبت‌های کاشت ۲۵:۷۵ (نخود و سیاهدانه) به دست آمد (جدول ۴). تعداد برگه بیشتر در تیمار کشت خالص می‌تواند به علت عدم رقابت برون گونه‌ای در کشت خالص باشد که منجر به افزایش تعداد برگه این گیاه نسبت به سایر نسبت‌های مختلف کشت مخلوط گردید. هناره و همکاران (Hanareh *et al.*, 2011) در بررسی کشت مخلوط گوجه فرنگی با لوبیا نشان دادند که تعداد میوه در بوته گوجه فرنگی در کشت خالص به طور معنی داری بیشتر از کشت مخلوط بود.

مقایسه میانگین‌ها نشان داد بیشترین تعداد دانه در برگه (۴۶ عدد) و کمترین تعداد دانه در برگه (۳۳ عدد) به ترتیب از کشت خالص و نسبت کاشت ۲۵:۷۵ (نخود و سیاهدانه) به دست آمد (جدول ۴). کاهش

جدول ۴- مقایسه میانگین عملکرد دانه و کیفیت سیاهدانه در نسبت‌های مختلف کشت مخلوط با نخود

Table 4. Mean comparison of grain yield and quality of black cumin in intercropping ratios with chickpea

Treatments	تیمارهای آزمایشی	ارتفاع بوته Plant height (cm)	تعداد برگه در بوته No. of follicule. plant-1	تعداد دانه در برگه No. of grain. follicule ⁻¹	وزن هزار دانه 1000 Grain weight (g)	عملکرد زیستی Biological yield (kg.ha ⁻¹)	عملکرد دانه Grain yield (kg.ha ⁻¹)	عملکرد اسانس Essential oil yield (kg.ha ⁻¹)
Monoculture	کشت خالص	34c	29a	46a	1.76c	2040a	857a	10.24a
25% Chickpea + 75% Black cumin	۲۵٪ نخود + ۷۵٪ سیاهدانه	40bc	23b	39b	2.16ab	1633b	725b	8.39b
50% Chickpea + 50% Black cumin	۵۰٪ نخود + ۵۰٪ سیاهدانه	46ab	21b	34bc	1.98bc	1486bc	679b	8.71ab
75% Chickpea + 25% Black cumin	۷۵٪ نخود + ۲۵٪ سیاهدانه	52a	16c	33c	2.43a	1123c	543c	6.93b

هایی که دارای حروف مشترک هستند، بر اساس آزمون چند دامنه‌ای دانکن در سطح احتمال پنج درصد تفاوت معنی داری ندارند در هر ستون میانگین

Means in each column, followed by similar letter(s) are not significantly different at 5% probability level, using Duncan's Multiple Range Test

عملکرد نهایی سیاهدانه گردید. افوری و استرن (Ofori and Stern, 1987) نشان دادند که در شرایطی که کشت دو گیاه همزمان انجام شود، رقابت برای منابع رشد شدیدتر است، لذا کاهش عملکرد دانه و زیستی در این گونه سیستم‌ها بیشتر به چشم می‌خورد. راجسوارا (Rajeswara, 2002) با بررسی و مقایسه کشت مخلوط نعنای و رز نتیجه گرفت که عملکرد نعنای در کشت خالص بیشتر از کشت مخلوط بود. برتری عملکرد دانه زیره سبز در کشت خالص نسبت به کشت مخلوط توسط رضائی چیانه و همکاران (Rezaei- Chiyaneh et al., 2014) در کشت مخلوط زیره سبز و عدس نیز گزارش شده است. بر اساس تحقیق کوچکی و همکاران (Koocheki et al., 2010) بیشترین و کمترین میزان عملکرد به ترتیب از کشت خالص زعفران و کشت مخلوط آن با زنیان به دست آمد. این محققان دلیل بیشتر بودن عملکرد زعفران در کشت خالص را به افزایش تعداد گل در بوته نسبت دادند.

تأثیر نسبت‌های مختلف کشت بر میزان اسانس معنی‌دار نبود، اما بین تیمارها اختلاف معنی‌داری در عملکرد اسانس وجود داشت. بیشترین عملکرد اسانس در شرایط کشت خالص به میزان ۱۰/۲ کیلوگرم در هکتار به دست آمد که از نظر آماری با سایر نسبت‌های کاشت معنی‌دار بود. کمترین مقدار عملکرد اسانس نیز از نسبت کشت ۲۵:۷۵ (نخود و سیاهدانه) به میزان ۶/۹ کیلوگرم در هکتار حاصل شد (جدول ۴). یکی از دلایل افزایش عملکرد اسانس سیاهدانه در شرایط کشت خالص، بیشتر بودن عملکرد دانه می‌باشد. عملکرد اسانس تابعی از میزان اسانس و عملکرد دانه می‌باشد، بنابراین، هر گونه افزایشی در این دو مورد بر عملکرد اسانس موثر است. حسن زاده اول و همکاران (Hasanzadeh Aval et al., 2011) در کشت مخلوط مرزه و شبدر ایرانی، میرهاشمی و همکاران (Mirhashemi et al., 2010) در کشت مخلوط زنیان و شنبلیله، علی‌زاده و همکاران (Alizadeh et al., 2010)

تعداد دانه در برگه همچنین کاهش تعداد برگه در بوته در تیمارهای مخلوط نسبت به تیمار کشت خالص را می‌توان به دلیل همزمانی بیشتر دوره رشدی سیاهدانه با نخود نسبت داد که سبب رقابت بین گونه‌ای بیشتر بین این تیمارها منجر شد. سوبکویز (Sobkowicz, 2006) در کشت مخلوط تربیتکاله با باقلا گزارش کرد که تعداد دانه در سنبله تربیتکاله با افزایش تراکم باقلا به طور معنی‌داری کاهش یافت. وی علت این امر را به دلیل رقابت دو گونه بر سر منابع محیطی از قبیل نور، آب و مواد غذایی نسبت داد.

بیشترین وزن هزار دانه (۲/۴۳ گرم) از نسبت کشت ۷۵ درصد نخود + ۲۵ درصد سیاهدانه و کمترین هزار وزن دانه (۱/۷۶ گرم) از کشت خالص حاصل شد (جدول ۴). چنین به نظر می‌رسد که در تحقیق حاضر تعداد دانه بیشتر در کشت خالص باعث افزایش تعداد مخازن شده و سهم هر یک از این مخازن در دریافت مواد حاصل از فتوسنتز کاهش یافته و منجر به کاهش وزن هزار دانه در کشت خالص نسبت به کشت مخلوط شد (Mahfouz and Migawer, 2004). جهانی و همکاران (Jahani et al., 2008) نیز در بررسی ترکیب‌های مختلف کشت زیره سبز و عدس بر وزن هزار دانه زیره سبز اظهار داشتند که ترکیب‌های مختلف کشت مخلوط نسبت به کشت خالص آن برتری داشتند. بیشترین عملکرد دانه و عملکرد زیستی به ترتیب به میزان ۸۵۷ و ۲۰۴۰ کیلوگرم در هکتار از کشت خالص و کمترین مقدار عملکرد دانه و عملکرد بیولوژیکی نیز از نسبت کشت ۲۵:۷۵ (نخود و سیاهدانه) به میزان ۵۴۳/۷ و ۱۱۲۳ کیلوگرم در هکتار حاصل شد (جدول ۴). در واقع اجزای عملکرد این گیاه کاملاً تحت تأثیر نسبت‌های کشت قرار گرفتند و به موازات افزایش سهم نخود، به علت کاهش فضای لازم برای رشد و به دنبال آن رقابت بین گونه‌ای در مقایسه با رقابت درون گونه‌ای بین بوته‌های دو گونه تعداد برگه و تعداد دانه در برگه کاهش یافت و در نهایت باعث کاهش

نسبت به تک کشتی در این نسبت‌های کشت می‌باشد. کمترین LER (۱/۳۶) از نسبت کاشت ۷۵ درصد نخود + ۲۵ درصد سیاهدانه و بالاترین مقدار آن (۱/۴۵) از نسبت کاشت ۲۵ درصد نخود + ۷۵ درصد سیاهدانه حاصل شد که نشان دهنده ۴۵ درصدی افزایش سودمند زراعی نسبت به کشت خالص دو گونه است (جدول ۵). کشت مخلوط زمانی سودمند است که عملکرد دانه مخلوط، بیشتر از حداکثر محصول تک کشتی باشد. اضافه عملکرد به دست آمده را می‌توان به استفاده بهتر از منابع موجود توسط دو گیاه و اختلافات مورفولوژیکی، فیزیولوژیکی، سیستم ریشه‌ای آنها و جذب بیشتر تابش در تیمارهای مخلوط و تثبیت و جذب نیتروژن در کشت مخلوط نسبت داد (Vandermeer, 1989). میرهاشمی و همکاران (Mirhashemi *et al.*, 2010) در کشت مخلوط زنیان و شنبلیله، علی‌زاده و همکاران (Alizadeh *et al.*, 2010) در کشت مخلوط ریحان و لوبیا و رضوانی مقدم و مرادی (Rezvani Moghadam and Moradi, 2013) در کشت مخلوط زیره سبز و شنبلیله، مقدار LER را در تمام تیمارهای مخلوط بالاتر از یک گزارش کرده‌اند که با نتیجه آزمایش حاضر مطابقت دارد که نشان دهنده برتری کشت مخلوط در مقایسه با کشت خالص است.

در کشت مخلوط نواری و ردیفی ریحان و لوبیا و ظریف پور و همکاران (Zarifpour *et al.*, 2014) در کشت مخلوط زیره سبز و نخود نیز نشان دادند که بالاترین عملکرد اسانس گیاهان دارویی مذکور (مرزه، زنیان، ریحان و زیره سبز) از کشت خالص به دست آمد.

نسبت برابری زمین

نسبت برابری زمین جزئی نخود و سیاهدانه بین نسبت‌های مختلف کشت نشان داد که نسبت برابری زمین جزئی سیاهدانه نسبت به نخود بالاتر بود. بالاترین LER جزئی نخود (۰/۷۶) و سیاهدانه (۰/۸۸) به ترتیب از نسبت‌های کاشت ۲۵ درصد نخود + ۷۵ درصد سیاهدانه و ۷۵ درصد نخود + ۲۵ درصد سیاهدانه به دست آمد (جدول ۵). با توجه به اینکه هر دو گونه در این تیمارها از عملکرد بیشتری برخوردار بودند به همین دلیل LER بالاتری به دست آمد. LER جزئی در سیاهدانه بالاتر از نخود بود که می‌توان چنین نتیجه‌گیری نمود که سیاهدانه از کشت مخلوط با نخود اثر مثبت بیشتری پذیرفت. رضائی چپانه و همکاران (Rezaei- Chiyaneh *et al.*, 2014) در کشت مخلوط زیره سبز و عدس نیز به نتیجه مشابهی دست یافتند. نسبت برابری زمین کل در تمامی تیمارهای مخلوط بیشتر از یک بود که نشان دهنده برتری کشت مخلوط

جدول ۵- نسبت برابری زمین جزئی و نسبت برابری زمین کل برای عملکرد دانه نخود و سیاهدانه در تیمارهای کشت مخلوط

Table 5. Partial Land Equivalent Ratio and Land Equivalent Ratio (LER) for grain yields of black cumin and chickpea at intercropping treatment.

Treatments	تیمارهای آزمایشی	نسبت برابری زمین جزئی نخود	نسبت برابری زمین جزئی سیاهدانه	نسبت برابری زمین کل Total LER
		Partial Land Equivalent Ratio of chickpea	Partial Land Equivalent Ratio of black cumin	
25% Chickpea + 75% Black cumin	۲۵٪ نخود + ۷۵٪ سیاهدانه	0.57	0.88	1.45
50% Chickpea + 50% Black cumin	۵۰٪ نخود + ۵۰٪ سیاهدانه	0.62	0.78	1.4
75% Chickpea + 25% Black cumin	۷۵٪ نخود + ۲۵٪ سیاهدانه	0.76	0.60	1.36

نتیجه گیری

مخلوط دو گونه نسبت به تک کشتی هر یک از آنها داشت. در تمامی تیمارهای مخلوط نسبت برابری زمین بیشتر از یک بود. بالاترین میزان LER (۱/۴۵) در نسبت کاشت ۲۵ درصد نخود + ۷۵ درصد سیاهدانه به دست آمد که نشان دهنده ۴۵ درصد افزایش سودمندی زراعی نسبت به کشت خالص دو گونه است و این تیمار می تواند برای ایجاد پایداری و ثبات تولید در افزایش درآمد اقتصادی و بهره وری استفاده از زمین های کشاورزی به طور قابل ملاحظه ای موثر باشد.

نتایج آزمایش حاضر نشان داد که عملکرد و اجزای عملکرد هر دو گیاه سیاهدانه و نخود در کشت خالص بیشتر از تیمارهای کشت مخلوط بود. با افزایش سهم نخود، میزان اسانس سیاهدانه احتمالاً به دلیل افزایش غلظت نیتروژن و دسترسی سیاهدانه به این عنصر غذایی افزایش یافت که می توان از این موضوع در تولید این گیاه دارویی با مصرف کم نهاده های شیمیائی که در تولید گیاهان دارویی حائز اهمیت است، بهره جست. ارزیابی سودمندی کشت مخلوط نشان از برتری کشت

References

منابع مورد استفاده

- Alizadeh, Y., A. Koocheki and M. Nasiri Mahalati. 2010. Evaluation of agronomic traits, yield, yield components and weed control of beans (*Phaseolus vulgaris* L.) and basil (*Ocimum basilicum* L.) in intercropping conditions. J. Agroecol. 2 (3): 383-397. (In Persian with English abstract).
- Banik, B., A. Midya, B. K. Sarkar and S. S. Ghose. 2006. Wheat and chickpea intercropping systems in an additive series experiment: Advantages and weed smothering. Europ. J. Agron. 24: 325-332.
- Clevenger, J. F. 1928. Apparatus for determination of essential oil. J. Am. Pharmacists Assoc. 17: 346-349
- Hanareh, M., A. Jodae, Gh. Hasani and L. Anvieh. 2011. Study on yield and profitability of tomato at intercropping with snap bean. Agron. J. (Pajouhesh & Sazandegi). 89: 79-86. (In Persian with English abstract).
- Hassanzadeh Aval F., A. Koocheki, H. R. Khazaie and M. Nassiri Mahallati. 2011. Effect of plant density on growth characteristics and yield of summer savory (*Satureja hortensis* L.) and persian clover (*Trifolium resupinatum* L.) intercropping. Iran. J. Field Crops Res. 6(8): 920-929. (In Persian with English abstract).
- Haggard-Nielson, H., P. Ambus and E. S. Jensen. 2001. Interspecific competition, N use and interference with weeds in pea-barley intercropping. Field Crops Res. 70: 101-109.
- Jahani, M., A. Koocheki and M. Nassiri Mahallati. 2008. Comparison of different intercropping arrangements of cumin (*Cuminum cyminum*) and lentil (*Lens culinaris*). Iran. J. Field Crops Res. 6(1): 67- 78. (In Persian with English abstract).
- Javanmard, A., A. Dabbagh Mohammadi Nasab, A. Javanshir, M. Moghaddam and H. Janmohammade. 2013. Effects of maize intercropping with legumes on forage yield and quality. J. Sustain. Agric. Prod. Sci. 22 (3): 137-149. (In Persian with English abstract).
- Khodahami, G., S. H. Habibian and S. M. Habibian. 2010. Evaluation of effect of seed different ratios on forage yield in intercropping barley (*Hordeum vulgare*) and mung bean (*Vicia villosa*). J. Range. 3(1): 79-89.

(In Persian with English abstract).

- Koocheki, A., M. Nasiri Mahallati, Z. Borumand Rezazadeh, M. Jahani and L. Jafari.** 2014. Yield responses of Black Cumin (*Nigella sativa* L.) to intercropping with chickpea (*Cicer arietinum* L.) and bean (*Phaseolus vulgaris* L.). Iran. J. Field Crops Res. 12 (1): 1-8. (In Persian with English abstract).
- Koocheki, A., S. Najibnia and B. Lalehgani.** 2010. Evaluation of saffron yield (*Crocus sativus* L.) in intercropping with cereals, pulses and medicinal plants. Iran. J. Field Crops Res. 7(1):173-182. (In Persian with English abstract)
- Koocheki, A., J. Shabahang, S. Khorramdel and A. Ghafouri.** 2012. Row intercropping of borage (*Borago officinalis* L.) with bean (*Phaseolus vulgaris* L.) on possible evaluating of the best strip width and assessing of its ecological characteristics. J. Agroecol. 4: 1-11. (In Persian with English abstract).
- Mahfouz, H. and E. A. Migawer.** 2004. Effect of intercropping, weed control treatment and their interaction on yield and its attributes of chickpea and canola. Egypt J. Appl. Sci. 19(4): 84-101.
- Majnoon Hosseini, N. and S. Davazdahemami.** 2007. Cultivation and production of certain herbs and spices. University of Tehran Press, 300pp. (In Persian).
- Mazaheri, D.** 1998. Intercropping. Tehran University Press. 310 pp. (In Persian).
- Mirhashemi, S. M., A. Koocheki, M. Parsa and M. Nassiri Mahallati.** 2009. Evaluation benefit of Ajowan and Fenugreek intercropping in different levels of manure and planting pattern. Iran. J. Field Crops Res. 7(1): 259-269. (In Persian with English abstract).
- Namdari, M. and S. Mahmoodi.** 2013. Evaluation of yield and productivity indices in planting ratios of intercropping of chickpea (*Cicer arietinum* L.) and canola (*Brassica napus* L.). Iran. J. Crop Sci. 14(4): 346-357. (In Persian with English abstract).
- Ofori, F. and W. R. Stern.** 1987. Cereal-legume intercropping systems. Adv. Agron. 41: 41-90.
- Pouramir, F., A. Koocheki, M. Nasiri Mahalati and R. Ghorbani.** 2010. Evaluation of yield and yield components of sesame (*Sesamum indicum* L.) and chickpea (*Cicer arietinum* L.) in intercropping of replacement method. Iran. J. Field Crops Res. 8(5): 747-757. (In Persian with English abstract).
- Rajsawara, R. B. R.** 2002. Biomass yield, essential oil yield and essential oil composition of rose-scented geranium (*Pelargonium* sp) as influenced by row spacing and intercropping with cornmint (*Mentha arvensis* L.f. *piperascens* Malin. ex Holmes). Crop Prod. 16: 133-144.
- Rezaei- Chiyaneh, E.** 2009. Ecophysiological evaluation of corn (*Zea mays* L.) and faba bean (*Vicia faba* L.) intercropping. M.Sc. Thesis Faculty of Agriculture, University of Tabriz, Iran. (In Persian with English abstract).
- Rezaei- Chiyaneh, E., M. Tajbakhsh. O. Valizadegan and F. Banaei- Asl.** 2014. Evaluation of different intercropping patterns of cumin (*Cuminum cyminum* L.) and lentil (*Lens culinaris* L.) in double crop. J. Agroecol. 5(4): 426-472. (In Persian with English abstract).

- Rezvani Moghadam, P. and R. Moradi. 2013.** Evaluation of planting date, biological fertilizer and intercropping on yield and essence quantity of cumin (*Cuminum cyminum* L.) and fenugreek (*Trigonella foenum-graecum* L.). Iran. J. Field Crop Sci. 43(2): 217-230. (In Persian with English abstract).
- Seyedi, M., J. Hamzei, G. Ahmadvand and M. A. Abutaleblian. 2012.** The Evaluation of weed suppression and crop production in barley-chickpea intercrops. J. Agric. Sci. Sustain. Prod. 22(3): 101-114. (In Persian with English abstract).
- Sobkowitz P, 2006.** Competition between triticale (*Tritico scalewitt*) and field beans (*Vicia faba* L.) in additive intercrops. Plant. Soil. Environ. 52:42-54.
- Thorsted, M. D., J. E. Olesen and S. Weiner. 2006.** Width of clover strips and wheat rows influence grain yield in winter wheat/white clover intercropping. Field Crops Res. 95: 280–290.
- Undie, U. L., Uwah, D. F and E. E. Attoe. 2012.** Effect of intercropping and crop arrangement on yield and productivity of late season maize/soybean mixtures in the humid environment of South Southern Nigeria. J. Agric. Sci. 4(4): 37-50.
- Vandermeer, J. H. 1989.** The Ecology of Intercropping, Cambridge University Press, 297 pp.
- Zarifpour, N., M. T. Naseri Poor Yazdi and M. Nasiri Mahallati. 2014.** Effect of different intercropping arrangements of cumin (*Cuminum cyminum* L.) and chickpea (*Cicer arietinum* L.) on quantity and quality characterastis of Species. Iran. J. Field Crops Res. 12 (1):34-43. (In Persian with English abstract).

Evaluation of grain yield and quality of black cumin (*Nigella sativa* L.) in intercropping with chickpea (*Cicer arietinum* L.)

Gholinezhad, E.¹ and E. Rezaei- Chiyaneh²

ABSTRACT

Gholinezhad, E. and E. Rezaei- Chiyaneh. 2014. Evaluation of grain yield and quality of black cumin (*Nigella sativa* L.) in intercropping with chickpea (*Cicer arietinum* L.). **Iranian Journal of Crop Sciences. 16(3): 236-249. (In Persian).**

Organic production ensures the safety and security of medicinal plants products and drugs. To evaluate grain yield and quality of black cumin (*Nigella sativa* L.) in intercropping with chickpea (*Cicer arietinum* L.) under organic farming condition, a field experiment was conducted using randomized complete block design with three replications on a field located in Naghede, West Azerbaijan province, Iran, in 2012-2013. The planting ratios were 0:100, 25:75, 50:50, 75:25 and 100:0 (chickpea: black cumin) using replacement method. Results showed that different planting ratios had significant effect on studied traits in chickpea (except plant height and number of grain.pod⁻¹) and black cumin (except essential oil content). In chickpea, the highest pod.plant⁻¹, 1000 grain weight, biological and grain yield were obtained in sole cropping, however, the highest protein content (24.8%) was achieved in planting ratio of 25:75 (chickpea: black cumin). Results showed that in black cumin the highest follicle.plant⁻¹, grain.follicle⁻¹, biological yield, grain yield and essential oil yield were obtained in sole cropping, however, the tallest plant height and the most heavy 1000 grain weight were obtained in planting ratio of 75:25 (chickpea: black cumin). There was no significant difference between treatments in essential oil content. The highest LER values (1.45) were obtained in planting ratio of 25:75 (chickpea: black cumin). This means that grain yield in intercropping improved by 45% as compared with sole cropping. According to the grain yield and LER, it seems that 75% black cumin + 25% chickpea was suitable for increasing the income of farmers and land use efficiency.

Key words: Black cumin, Essential oil, Intercropping, Protein of grain and Sustainable agriculture.

Received: February, 2014

Accepted: September, 2014

1- Assistant Prof., University of Payame-Noor, Tehran, Iran

2- Assistant prof, Higher Education Center of Miandoab, Urmia University, Urmia, Iran. (Corresponding author)

(Email: Ismaeil.rezaei@gmail.com)